

La ciutat de València

Síntesi d'Història i Geografia Urbana

Manuel Sanchis Guarner

PUV
UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

La ciutat de València

Síntesi d'Història i Geografia Urbana

La ciutat de València

Síntesi d'Història i Geografia Urbana

Manuel Sanchis Guarner

Edició a cura de Josep Vicent Boira

P U V
VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

Agraïm a Edicions Tres i Quatre la cessió de l'ús del text consolidat,
que es va publicar en 2007 editat per Vicenç M. Rosselló i Verger.

© Manuel Sanchis-Guarner i Cabanilles, 2024
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2024
© De la introducció: Josep Vicent Boira, 2024

Publicacions de la Universitat de València
<https://puv.uv.es>
publicacions@uv.es

Il·lustració de la coberta: Manuel Sanchis Guarner
Coordinació editorial: Amparo Jesús-Maria
Edició i revisió científica: Josep Vicent Boira
Documentació: Pep Torres Rubio
Correcció: Ofèlia Sanmartín
Disseny i maquetació: Espirelius
Impressió: Guada Impressors

ISBN: 978-84-1118-460-1
Dipòsit Legal: V-4251-2024

*Als artistes valencians,
que tantes pàgines de glòria han escrit
en la història de la Ciutat i del País.*

Índex

Introducció	11
JOSEP VICENT BOIRA MAIQUES	
<i>Les edicions anteriors</i>	17
<i>Un text supervisat i corregit</i>	21
<i>Els dibuixos de Sanchis Guarnier</i>	23
<i>El nou material gràfic</i>	25
 Introducció a l'edició de 2007	29
VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER	
 La ciutat de València. Comentaris preliminars a l'edició de 2007	39
VICENÇ M. ROSSELLÓ I VERGER	
 1. València en l'antiguitat (138 aJC - 718 dJC)	49
<i>L'enigma de Tyrís</i>	50
<i>Fundació romana de València</i>	52
<i>Estructura de l'urbs romana</i>	55
<i>Els cristians valencians primitius</i>	59
 2. Època musulmana (718-1238)	69
<i>Integració de valència dins l'islam</i>	70
<i>Creixença de la base econòmica de la ciutat</i>	74
<i>Les muralles i l'almúnia de 'Abd al-'Aziz</i>	79
<i>La conquesta i senyoriu del Cid</i>	87
<i>Domini dels Almoràvits i dels Almohades</i>	95
<i>Morfologia de la ciutat musulmana</i>	98
 3. Període romànic constituent (1238-1348)	111
<i>Conquistadors i repobladors catalans i aragonesos</i>	112
<i>Els Furs de València</i>	120
<i>Govern i estructuració de la ciutat cristiana</i>	128
<i>El dualisme aristocràcia-burgèsia i l'avalot de la Unió</i>	143
 4. El període gòtic de desenrotllament (1348-1411)	153
<i>Desenrotllament sociopolític de la ciutat</i>	154
<i>La nova muralla cristiana</i>	168
<i>Les reformes urbanes medievals</i>	174
<i>Les cases plebees i les senyorials</i>	184
<i>Les dissensions intestines i el Compromís de Casp</i>	189

5. <i>Esplendor flamígera de la València burgesa (1411-1521)</i>	207
<i>Prosperitat demogràfica i econòmica</i>	208
<i>Les grans construccions quatrecentistes</i>	221
<i>Mentalitat i costums renaixentistes</i>	239
<i>Període clàssic de les lletres autòctones</i>	250
<i>Llustre de les arts plàstiques</i>	259
<i>Crisi de l'estructura social: la Germania</i>	266
<i>Entre l'italianisme, el llatínisme i la castellanització</i>	284
 6. <i>Un Renaixement aristocratitzant (1521-1609)</i>	 297
<i>Refinament i frivolitat a la cort virregnal</i>	298
<i>Inquietud i enduriment religiosos</i>	303
<i>Subordinació i manierisme de les lletres i les arts</i>	309
<i>Monumentalitat renaixentista no planificada</i>	313
<i>Els habitatges privats</i>	323
<i>Cortesanyització de les classes dirigents</i>	325
<i>L'expulsió dels moriscos</i>	339
 7. <i>El període barroc, excitat i dessubstanciat (1609-1707)</i>	 349
<i>Un regne desballestat i moll</i>	350
<i>L'aristocràcia indemnitzada i la burgesia arruïnada</i>	356
<i>Un art recarregat i alegre</i>	359
<i>La ciutat conventual</i>	364
<i>Bandolerisme, falsificacions i procacitat</i>	376
<i>Indicis de recobriment</i>	379
<i>La qüestió social i la Guerra de Successió</i>	391
 8. <i>La Il·lustració, constructiva i minoritària (1707-1808)</i>	 403
<i>La imposició de la Nova Planta</i>	404
<i>Revisionisme i afrancesament</i>	409
<i>Amb el signe dels Amics del País</i>	414
<i>Erudits i educadors</i>	422
<i>Del rococó al neoclassicisme</i>	428
<i>L'ocàs de la societat estamental</i>	439
 9. <i>El penós camí cap a l'era industrial (1803-1833)</i>	 459
<i>Oposició revolucionària a Napoleó</i>	461
<i>El Govern de Suchet, paternalista i conciliador</i>	467
<i>El Govern d'Elío, absolutista a ultrança</i>	473
<i>El desordenat Trienni Liberal</i>	480
<i>La dècada reaccionària</i>	487

10. Romanticisme i Renaixença (1833-1868).	499
<i>Entre el carlisme rural i el progressisme urbà.</i>	500
<i>Els romàntics, somniadors i rebels.</i>	518
<i>La burgesia moderada s'instal·la al poder.</i>	521
<i>Innovacions agronòmiques, industrials i financeres</i>	530
<i>El patriciat sucursalista i els renaixentistes enyoradissos.</i>	539
<i>La ciutat en creixença assola la muralla</i>	542
 11. Democràcia i industrialització gens completes (1868-1909)	 555
<i>Fracàs de l'intent federalista.</i>	556
<i>La Restauració, eclèctica i supraestructural.</i>	572
<i>Transformació agrària i financera.</i>	582
<i>Morfologia i demografia urbanes</i>	587
<i>Redreçament intel·lectual i artístic</i>	607
<i>L'Exposició Regional del 1909, apoteosi de la burgesia valenciana.</i>	612
 12. En el trànsit a la gran ciutat (1909-1930)	 629
<i>Inestabilitat política i violència social.</i>	630
<i>Una ciutat encara prou provinciana</i>	637
<i>Artistes i escriptors epígons</i>	646
<i>Les reformes urbanes de la Dictadura.</i>	654
<i>El neguit dels avantguardistes</i>	666
 Crèdits fotogràfics.	 676

tges de Burjassot, des d'on veieren

Xala dels oficials carlins mentre són fusellats a les Sitges de Burjassot
els presoners liberals capturats al Pla del Pou el 29 de març del 1837

Les troupes de Martínez Campos dominèrent
la insurrection cantonal después de un día
de dos bombardeos, agosto 1873

Americo p. 10

La discordia dels liberals l'any 1870
aligava els carlins; diu't el dote
en un carl cantava

La pica tota als dels progressos
que des de l'any vint-i-tres
venyint com els galls anglesos,
cu-cu-cuc, no han deixat res

I ni és cos que no els espanta
també poden dir vots
en que de l'any vint-i-tres
se diferencià el setanta
Per de seguir ja sabem
per lo que hasta hui passarem,
entones com acabarem
i ara com acabarem

Introducció

JOSEP VICENT BOIRA MAIQUES

Les edicions anteriors

Un text supervisat i corregit

Els dibuixos de Sanchis Guarner

El nou material gràfic

*Portades dels dos volums mecanografiats del llibre de Sanchis Guarner (Biblioteca Valenciana (BV),
Fons Manuel Sanchis Guarner (FMSG) 1591 i 1592)*

El 2022 es van complir els cinquanta anys de la primera edició del llibre de Manuel Sanchis Guarner *La ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana* i, arran d'aquesta celebració, la Universitat de València, mitjançant el Centre Cultural La Nau, va produir una gran exposició que vaig tenir l'honor de comissariar. D'aquell llibre ja s'ha dit quasi tot i, com va assenyalar Antoni Furió (2022), continua sent, mig segle després de la seua publicació, la millor obra que s'ha escrit, d'una sola mà, sobre la història i la geografia urbana de la capital valenciana. Sanchis enfocà la seua obra amb una perspectiva que barrejava erudició i documentació amb un llenguatge planer i una òptica àmplia i multidisciplinar, a fi que el públic lector disposara d'una narració fàcilment comprensible sobre l'evolució de la ciutat de València des de la seua fundació fins al segle xx. A més del text, la riquíssima col·lecció gràfica que il·lustra pràcticament totes les pàgines del volum es conjumina amb uns peus de figura que ofereixen un altre nivell de lectura a l'obra, despertant així la curiositat de qui llig per saber-ne més coses.

Durant el procés de producció d'aquella mostra commemorativa 1972-2022, ens vam adonar de que no hi havia cap edició viva en la nostra llengua de l'obra de Sanchis Guarner objecte de celebració, llevat de l'edició –sense figures–, que l'editorial Tres i Quatre havia publicat el 2007 com a volum inicial de un segon intent de difondre l'obra completa del professor i filòleg valencià. El lector interessat hi podia gaudir, sí, d'un text revisat de manera meticulosa pel geògraf Vicenç Maria Rosselló i Verger –qui reuneix la condició de gran coneixedor de l'obra geogràfica de Sanchis, d'estudiós de la ciutat de València i d'amic de l'autor–, però sense il·lustracions. (Avance que el text del llibre que teniu a les mans és justament el revisat pel professor Rosselló per a aquella edició de 2007.)

Tothom va estar d'acord que l'existència d'un text complet i revisat de *La ciutat de València* no era suficient per honorar la figura de l'autor i de l'obra editada el 1972. En el llibre de Sanchis Guarner les paraules conformen un corpus plenament significatiu quan es posen en relació amb les imatges, fotografies, plànols i il·lustracions de tot tipus, i també les dels peus de les figures, on l'autor desplega la seua rica saviesa de manera tan sintètica com un bon titular de premsa. Es tracta de més de sis-centes imatges que, sense cap mena de dubte, són la primera recopilació gràfica de la història i de la geografia urbana de la capital valenciana. En parlarem.

Així doncs, la idea més senzilla fou la de reeditar el llibre objecte d'homenatge als 50 anys de l'edició original del Cercle de Belles Arts, per tal que les noves generacions pogueren disposar-ne d'una edició completa (text i figures) sense haver d'acudir a llibreries de vell, a compres de segona mà o a una edició, curiosament preparada, això sí, però sense cap imatge. Tanmateix, se'ns van presentar dues situacions que van recomanar descartar aquest projecte i repensar-lo de cap a peus. En primer lloc, ens vam proposar localitzar el material original que havia permès la primera edició de 1972. En aquest sentit, vaig poder saber que la part de l'arxiu de Manuel Sanchis Guarner especialment relacionada amb aquesta obra es trobava fora de València i no en el fons custodiat a la Biblioteca Valenciana que ja havia visitat durant el procés de producció de l'exposició a La Nau. Ens referim al Fons Sanchis Guarner existent a la Biblioteca Central Pedro Ibarra d'Elx, depenent de l'Ajuntament d'aquella ciutat. Allà, com veurem, estan dipositats documents directament associats al procés de composició i edició del llibre de 1972.

Lògicament, si volíem un llibre que incorporara aquestes noves fonts gràfiques i, a més, el text revisat pel professor Rosselló, no es podia recórrer a un senzill escaneig de qualsevol de les edicions existents. Sols el fet d'introduir-hi el text revisat implicava una nova maquetació i composició. I això requeria molta feina. Per acabar-ho de rematar, una tercera circumstància es va creuar en el camí: durant el procés de creació de l'exposició de 2022, va aparèixer un bon grapat de dibuixos originals del professor Sanchis Guarner, inèdits, que restaven enganxats, literalment, als fulls dels dos volums originals mecanografiats de l'obra conservats a Biblioteca Valenciana, dins el fons conegut com Arxiu Manuel Sanchis Guarner. Aquests dibuixos inèdits mostraven paisatges de la ciutat, reproduïen escenes pictòriques, gravats o fotografies que formaren part del llibre editat el 1972. Encara recorde la sorpresa en obrir els dos volums amb les planes mecanografiades per Sanchis i trobar-me amb uns petits dissenys de factura àgil i traç simple que ocupaven els fulls com si es tractara d'una composició prèvia a la impressió. En efecte, semblava la maquetació del que després havien de ser les pàgines de l'edició impresa. Cada full recollia el text que Sanchis Guarner havia escrit a màquina (amb correccions i afegitons a mà), però en compte d'indicar-hi, per a la composició de la pàgina, la figura corresponent mitjançant un número o una indicació, el que apareixia era un dibuix, un disseny que reproduïa la fotografia elegida per Sanchis. La composició de cada plana era prou pareguda a l'edició final i, a primer colp d'ull, semblava una maqueta de les pàgines finals del 1972. Text i dibuix —o dibuixos, de vegades dos o tres per plana—, pareixien posar-se al servei d'una composició acurada que havia de prefigurar el que eixiria més tard d'impremta. Més endavant veurem que no era ben bé així. No cal dir que, atesa la qualitat del material i el seu caràcter inèdit, vam decidir, sobre la marxa, dedicar un espai expositiu suplementari a La Nau per mostrar aquests dibuixos i una publicació específica que els recollira (Boira, 2022).

Pàgina anterior, d'esquerra a dreta i de dalt a baix:

Un full de l'índex mecanografiat (BV FMSG 1591)

Una plana mecanografiada sense il·lustracions (BV FMSG 1591)

Bibliografia de l'original mecanografiat (BV FMSG 1591)

Plana de l'original mecanografiat on es mostra la tècnica de composició del llibre, amb text i fotografia (BV FMSG 1592)

Plana de l'original mecanografiat on es pot veure la combinació de dibuix i gravat. En l'edició final només apareixerà el gravat (BV FMSG 1592)

Plana de l'original amb dibuixos de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1591)

Plana de l'original amb dibuixos de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1591)

Plana de l'original amb dibuixos de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1592)

Plana de l'original amb dibuixos de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1592)

Així doncs, la tasca complexa d’haver de compondre el llibre de nou amb un text corregit i incorporar-hi el material trobat a Elx i a València i els nous elements gràfics, desconeguts fins aleshores, van fer que tan sols poguérem iniciar els treballs per a disposar d’una edició que ha estat finalitzada després de la celebració del mig segle de l’obra original.

Així doncs, el primer que vaig fer fou, a partir del text revisat pel professor Rosselló, analitzar, una a una, les més de 630 imatges que conformen el corpus gràfic del volum. Per a cadascuna calia decidir si podia substituir-se per un dibuix de Sanchis o per una fotografia millor i, en aquest darrer cas, per una fotografia feta avui, a color, o per l’original demanada a la institució que la conservava. Moltes de les velles fotografies en blanc i negre del llibre de Sanchis podien ser substituïdes per fotografies recents i acolorides o per un clixé de major qualitat. Fet i fet, ja Rosselló (2007) va advertir del mètode una mica artesanal de Sanchis: en «moltes figures de segona o tercera mà, sovint la tisora era la protagonista». Així és. A Elx he trobat moltes peces gràfiques retallades de fullets, prospectes o postals, se suposa que per la mà del professor. En altres casos, s’ha decidit deixar les imatges pel seu valor testimonial, quan aportaven una informació suplementària, bé per la desaparició de l’edifici o perspectiva que mostra, o bé per l’interès sociològic o costumista de l’escena. En resum, s’han demanat 133 imatges a institucions prestatàries, s’han incorporat 130 dibuixos de Sanchis, s’han fotografiat de nou 112 llocs de València i s’han treballat digitalment més de 220 imatges de l’edició original.

I així va nàixer aquesta edició que ha estat laboriosa i ha necessitat de llargues hores de treball per part de qui escriu i del personal de Publicacions de la Universitat de València, als qui vull agrair la seua dedicació i professionalitat. El

Plana de l’original amb text i dibuix de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1592)

Plana de l’original amb dibuixos de Manuel Sanchis Guarner (BV FMSG 1592)

professor Rosselló (2007: 49), en apuntar la necessitat d'una nova edició il·lustrada, va intuir la dificultat de la feina quan va escriure que demanava una tasca «difícil i delicada: recuperar els originals dels gravats, les fotografies, els mapes i els plànols, els prospectes, les auques, etc... –en color quan calgués». D'alguna manera ens sentim, amb aquesta edició, hereus i actors d'aquest desig. Esperem haver-ne estat a l'altura. Explicaré les novetats que hi presentem després de contextualitzar un seguit de publicacions anteriors.

Les edicions anteriors

Com he dit, el llibre *La ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana* va aparèixer per primera vegada el 1972 en una edició patrocinada pel Cercle de Belles Arts –i editada per Arts Gràfiques Soler–, amb pròleg del president de la institució, l'arquitecte Salvador Pascual Gimeno.¹ Possiblement el text ja estava escrit abans, o

Plana per a l'edició de l'original amb retall de figura de l'alcalde Campo i indicació de mesures per l'editorial (Elx FSG 536/1-11-11)

Plana per a l'edició de l'original amb retall de figura de El Palleter i indicacions de mesures per a l'editorial (Elx FSG 536/1-10-21)

Plana per a l'edició de l'original amb retall de figura d'una Mare de Déu i indicacions de mesures per a l'editorial (Elx FSG 536/1-3-39)

1. La relació entre l'arquitecte Salvador Pascual Gimeno i Manuel Sanchis Guarner ha estat tractada en l'exposició «Cap a la Ciutat Monstre» i pot ser estudiada en el seu catàleg *València 1972, cap a la ciutat monstre. 50 aniversari del llibre de Manuel Sanchis Guarner* (PUV, 2022). Entre altres coincidències, es pot assenyalar que el mateix 1972, mentre Sanchis publicava la seua obra, Pascual Gimeno pronunciava una conferència en què alertava de la possibilitat que la ciutat esdevinguera una ciutat-monstre degut al seu creixement incontrolat. Cal dir que Salvador Pascual havia estat un dels arquitectes més actius en el període franquista i, per tant, un dels actors que justament van abocar la ciutat cap a un horitzó monstruós.

Plana per a l'edició de l'original
amb fotografia de la torre de
Paterna retallada d'un diari
(Elx FSG 536/1-2-10)

Plana per a l'edició de l'original
amb retall de sarcòfag paleocristià
(Elx FSG 536/1-1-5)

El professor Manuel Sanchis Guarner, des dels seus anys juvenils, devers el 1930, pertanyé al grup d'estudiants que reclamaven ensems un to universitari per al valencianisme cultural i una major dedicació de la Universitat a la cultura autòctona.

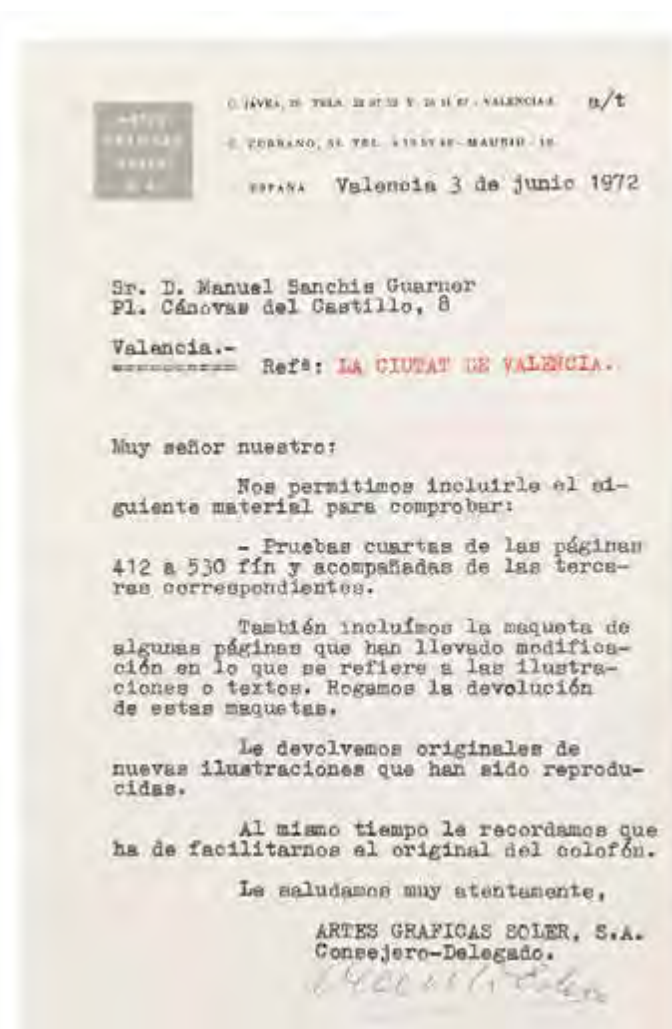
Al llarg de la seua vida, per bé que filòleg professional, ha prestat sempre molta atenció a la història i així mateix a la geografia, l'art, etc., i la major part de les seues nombroses publicacions tenen un denominador comú: València.

El present llibre pretén d'oferir no sols una imatge de la capital del País Valencià precisa, sistematitzada i amb moltes facetes inèdites ~~o~~ o quasi desconegudes, sinó també una ambiciosa síntesi, elaborada amb metodologia i problemàtica actuals, de la història dels homes que habitaran la ciutat fins a l'any 1930, amb l'afany de tractar-hi aspectes poc o gens ~~coneguts~~ estudiats del seu estil de vida i els seus avatars i peripècies, dels seus condicionaments i els seus neguits, de les seues realitzacions i les seues frustracions, de les calamitats que han hagut de patir i dels esplaís que s'han pogut permetre.

Dins el text han estat inclosos prou fragments de documents i de literatura popular, per tal d'oferir encara sensació d'autenticitat i una major amenitat. L'autor pretén de satisfer els tècnics, però s'ha afanyat també a ~~facilitar~~ no fer una obra eixuta sinó abastable al gran públic de lectors cultes. La importància creixent de la cultura de la imatge, l'ha induït a atendre molt a la replega dels testimonis gràfics, que sovint ha estat laboriosa i cara, i els quals solen dur epígrafs relativament amplis.

Com que l'home d'aquesta segona meitat del segle XX té molt desenvolupat el sentit crític, rebutja despectivament els mites i les exaltacions líriques dels apologetes que, indocumentats o interessats, propugnen nacionalismes amb orgullosa pretensió de superioritat. L'únic patriotisme vàlid en l'actualitat ha de ser un sentiment de solidaritat comunitària fonamentat, rigorosament autèntic i conscientment humil, ~~un deliberat~~ ^{un deliberat} propòsit de fidelitat a un llegat cultural rebut i a un particularisme col·lectiu heretat, els quals cal estudiar rigorosament i conrear amorosament, no per embadalir-se mirant enrere amb narcisisme, ni molt menys per defensar l'immobilisme en nom de la tradició, sinó per posar fermes els peus en terra i acarar-se amb el futur amb seguretat, amb consciència de la força real de la pròpia personalitat.

El Cercle de Belles Arts de València que l'any 1971 s'honorà amb la publicació del llibre de Vicent Vidal Corella, València antiga y pintoresca, que tan àmplia acceptació i merescudes lloances ha obtingut, té ara la satisfacció de traure a llum aquest llibre de Manuel Sanchis Guarner, amb el propòsit d'ajudar els valencians a conèixer millor i a estimar més la seua terra, i amb la satisfacció de complir un deure de cultura, art i valenciania.

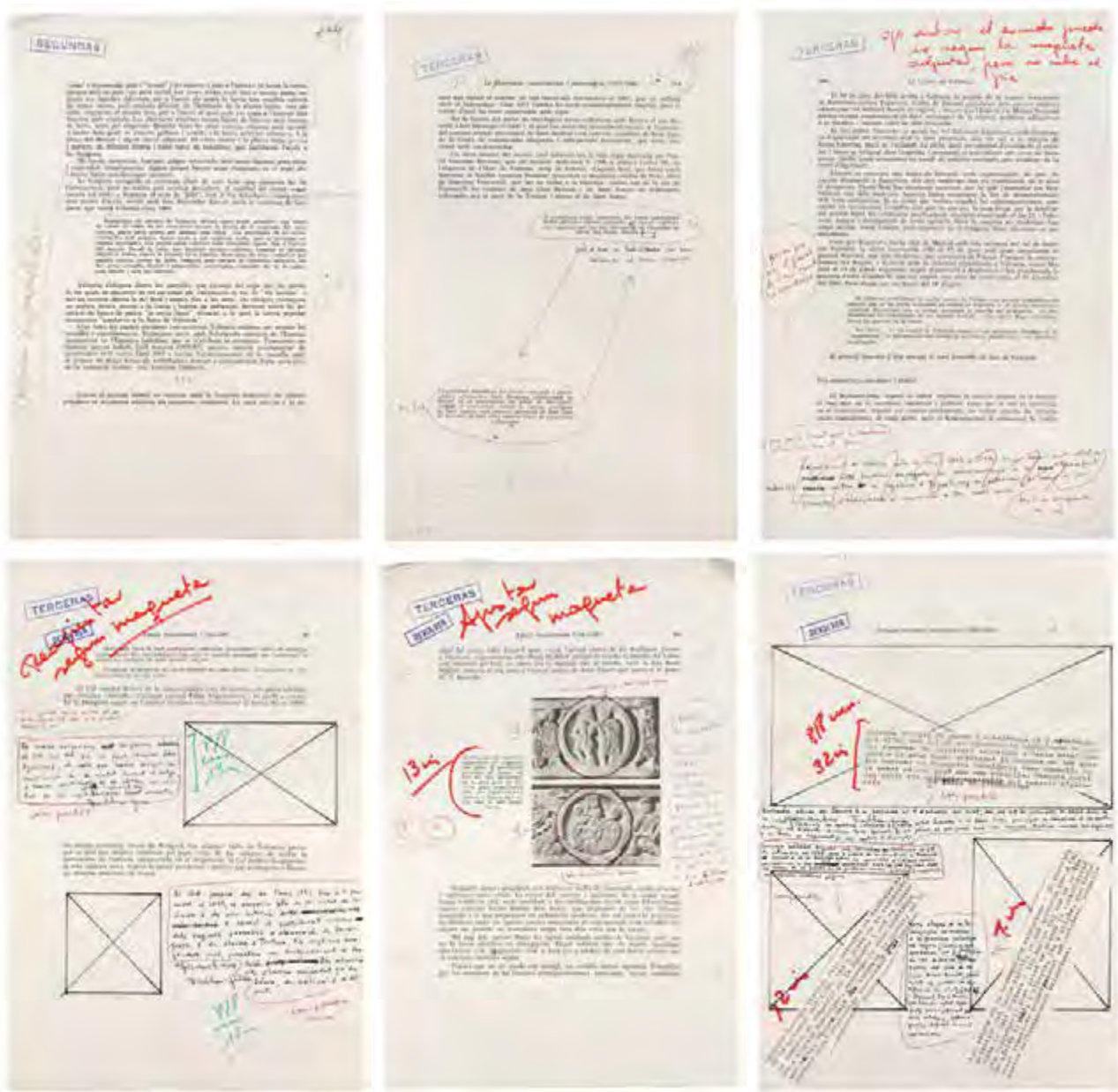
Quatre de les arts plàstiques	123	124
Període al·lègic de les lletres autòctones	125	126
La literatura, l'èpica de l'estructura social: la literatura	126	127
Entre l'italianisme, el llatí i la castellanesa	127	128
6. Un Renaixement aristocràtic (1521-1609)		
Refinament i frivolitat de la versió virreinal	129	130
Inquietud i enduriment religiós	130	131
Subordinació i subordinació de les lletres i les arts	131	132
Monumentalitat renacentista no planificada	132	133
Als habitatges privats	133	134
Cartografia de les ciutats dirigides	134	135
L'expulsió dels moriscos	135	136
7. El període barroqu, rococó i neoclàssic (1609-1707)		
Un barroc castellà i coll	136	137
L'aristocràcia indolenta i la burgesia arrelgada	137	138
Un art rococó i alegre	138	139
La ciutat barroca	139	140
Barroquisme, falsificacions i praxites	140	141
Indicis de desenvolupament	141	142
La qüestió social i la guerra de Successió	142	143
8. La Il·lustració, neoclàssic i neoromàntic (1707-1808)		
La Il·lustració de la nova planta	143	144
Neoclàssic i afrancesament	144	145
Amb el signe dels amos del país	145	146
Indicis i documents	146	147
Del record al neoclàssic	147	148
L'eclosió de la societat espanyola	148	149
9. El període romàntic i l'era industrial (1808-1833)		
Opinió revolucionària a Espanya	149	150
El govern de Roset, paternalisme i controlador	150	151
El govern d'Elío, absolutisme i ultramar	151	152
El desenvolupament liberal	152	153
La dècada vintanera	153	154
10. Romanticisme i Renaixença (1833-1868)		
Entre el carlisme rural i el progrésisme urbà	154	155
El romanticisme, escriptors i rebels	155	156
La burgesia moderada i l'instabilitat al poder	156	157
Indicis econòmics, industrials i financers	157	158
El patriotisme i els romanticismes europeus	158	159
La ciutat en creixença assala la muralia	159	160

Un text supervisat i corregit

Dins del compromís de l'editorial valenciana Tres i Quatre –i en especial d'Eliseu Climent i Rosa Raga–, amb la figura de Sanchis Guarner, estigué l'edició de les seues obres completes. Cal dir que aquesta editorial ja havia publicat uns quants volums com a *Obra completa* dins la sèrie «La Unitat». El primer fou editat el 1976 amb el títol *Per una caracterització valenciana* i, després d'un llarg parèntesi, es va reprendre el projecte el 1982 i el 1987, però no es va poder completar. Ja als anys 2000 i dins d'una nova col·lecció, «Biblioteca d'Estudis i Investigació», l'editorial es va proposar renovar aquest compromís i ja en són dos els volums posats a disposició de la ciutadania. Un primer recull *La ciutat de València...* (2007) i un segon –en col·laboració amb la Institució Alfons el Magnànim–, reuneix l'obra del filòleg en un camp especialment estimat per ell: la geografia. Ens referim a *El País Valencià. Estudis de geografia, història i art* (2023), obra de més de set-centes pàgines que aplega vint-i-sis articles sobre diversos aspectes associats amb els temes territorials, històrics i artístics

Carta adreçada a Manuel Sanchis Guarner que acompanyava les quartres proves d'impremta, datada a València el 3 de juny de 1972
(Elx FSG 537/6.2)

Índex de l'obra amb renumeració de capítols i epígrafs
(Elx FSG 537/6.5)

Plana de les galerades segones amb comentaris creuats de l'autor i dels editors (Elx FSG 537/4.4)

Plana de les galerades terceres amb comentaris creuats de l'autor i dels editors i caixa per a les il·lustracions (Elx FSG 537/2.51)

Plana de les galerades terceres amb comentaris de l'autor (Elx FSG 537/1.28)

Plana de les galerades terceres amb suggeriments de l'autor i comentaris i mesures de les figures per part dels editors (Elx 537/2-57)

Plana de les galerades terceres amb comentaris creuats de l'autor i dels editors (Elx FSG 537/1.107)

Plana de les galerades terceres amb afegitons de l'autor apegats a la plana i mesures de figures per part dels editors (Elx 537/2.67)

valencians. Segons la planificació de l'editorial, l'obra completa de Sanchis Guarner està prevista editar-se en set volums. El tercer serà *Els pobles valencians parlen els uns dels altres. Estudis de cultura popular*; el quart, *Pel país i la llengua*; el cinqué, *Història de la llengua*; el sisé, *Estudis lingüístics* i el seté i darrer, *Estudis d'història literària*. El director de l'obra completa és el catedràtic emèrit de Filologia Catalana de la Universitat de València Antoni Ferrando, deixeble de Sanchis.

En els dos volums publicats fins ara, la figura del geògraf i catedràtic emèrit de Geografia de la Universitat de València Vicenç Maria Rosselló i Verger ha estat fonamental: en el primer llibre per ser l'autor d'una revisió del text i en el segon per curar-ne l'edició.

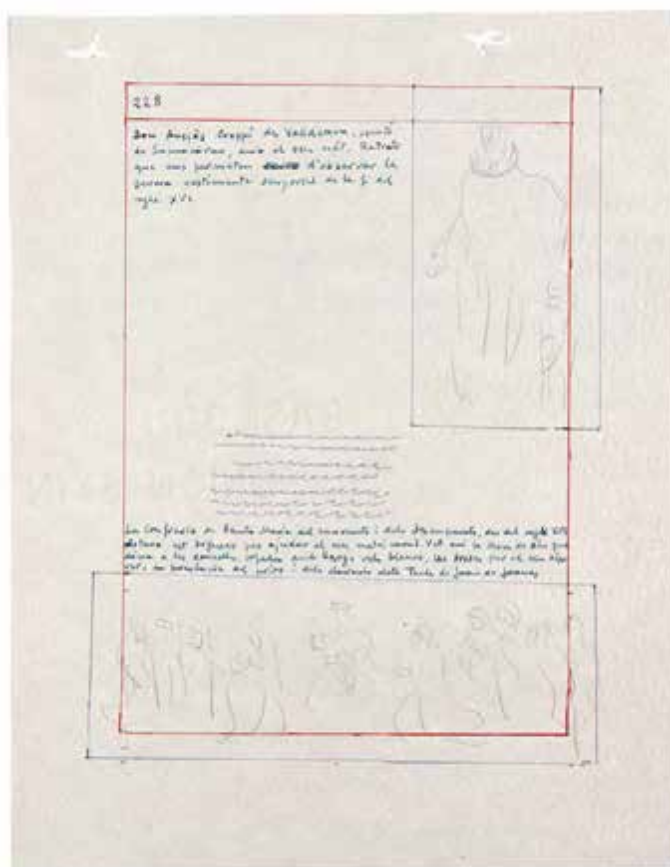
Pel que fa al text de Sanchis de 1972, el treball de Rosselló (així ho relata a la introducció del volum de 2007, pp. 43 i 44) va consistir, per una part, en normalitzar les referències bibliogràfiques, degut al mètode «una mica personal» del filòleg, però també completar-les amb algunes noves citacions. D'altra banda, va introduir correccions en el text, especialment rectificant noms trabucats, passatges confosos, ratlles escapades, així com introduint-hi alguna nota d'ajornament que permetera identificar qüestions o denominacions ara ignorades. Per últim, va corregir alguns criteris generals, com ara l'ús dels guionets i noms composts, alguna forma verbal massa cridanera i alguns castellanismes, sense tocar, això sí, ni la puntuació ni el tractament de majúscules, trets característics de l'estil de Sanchis. Aquest criteri del professor Rosselló fou compartit pel director del projecte d'edició de l'obra completa, Antoni Ferrando, qui va parlar de correccions generals d'un text amb algunes distraccions, lapsus o errors d'impremta i amb alguna concessió «estrident» a un llenguatge excessivament col·loquial (Ferrando, 2007: 29).

Així, podem dir que estem davant un text que ha mantingut l'essència del ritme, forma i expressió del professor Sanchis Guarner, conservant-ne el llenguatge accessible i planer, però depurant-lo d'errors d'expressió i d'impremta. Pel seu caràcter testimonial i personal hem deixat en aquesta edició tant la introducció com els comentaris inicials i, diferenciades, les notes a peu de pàgina del professor Rosselló provinents de l'edició de 2007.

Els dibuixos de Sanchis Guarner

Com hem dit, una de les novetats d'aquesta edició és la inserció d'uns 130 dibuixos que el mateix Manuel Sanchis Guarner va fer durant el procés d'edició el 1972. En aquesta secció resumirem la informació que ja vam tractar amb més extensió en una publicació recent (Boira, 2022).

Com hem dit, els dibuixos eren simplificacions de fotografies, edificis o quadres que mostraven persones, escenes, objectes, paisatges o immobles associats a València i que Sanchis pensava que s'adeien a la temàtica del capítol tractat. Eren

Maquetació de plana de les
galerades terceres amb comentaris i
dibuixos de l'autor
(Elx FGS 537/3.30)

Plana de les galerades terceres
amb afegits bibliogràfics de l'autor
(Elx FSG 537/3.43)

simplificacions de bona traça, cal remarcar-ho, i no semblaven esborranys apressats fets amb intenció d'oferir una indicació a l'editor en el seu futur treball de composició, sinó més aviat fruit d'un treball conscient d'una mà entrenada i d'uns ulls capaços de discernir i seleccionar els detalls més notables de cada figura i objecte. Els dibuixos estaven enganxats al full corresponent i fets amb tinta blava que, sovint, recobria una primera aproximació de llapissera (alguns poques vegades, un calc de les línies mestres de la fotografia, especialment d'edificis). Curiosament, cap dibuix no va formar part de l'edició final: el llibre va eixir d'impremta amb les fotografies i els gravats desitjats per l'autor i sense cap dels seus dissenys.

Després d'una sèrie de comprovacions externes –informacions obtingudes dels escrits d'alguns dels biògrafs i coneixedors de la vida i obra de Sanchis Guarner com ara Vicent Escrivà, Santi Cortés, Eugeni S. Reig, Vicent-Ferran Garcia Perales o Vicenç Maria Rosselló, que certificaven l'interès del mestre Sanchis pel dibuix–, i internes –l'existència d'altres dibuixos semblants conservats al fons custodiat per la Biblioteca Valenciana–, vaig tenir la seguretat que el centenar i escaig de dibuixos que il·lustren l'original del llibre sobre la ciutat de València del 1972 eren obra de Manuel Sanchis Guarner. I que la seua intenció no va ser la de procedir a una maquetació tècnica del llibre (per a la qual cosa podria senzillament haver reservat la caixa on aniria la fotografia a reproduir), sinó la de satisfer la seua vocació artística,

amb dibuixos de tota mena, uns més senzills i ràpids i d'altres, com podrà jutjar el lector, d'un detallisme que exigia molt de temps i dedicació. Una dedicació íntima i personal que mai no veuria la llum, substituïda per la imatge en blanc i negre del quadre o de l'escenari triat per acompanyar el text. Fins avui. Com vaig escriure fa poc, a la condició de Sanchis Guarner de narrador d'històries i d'estudis de geografia de València, caldria sumar-li ara la de dibuixant de la ciutat: un mateix objectiu, dos llenguatges diferents.

Així doncs, vaig decidir que aquests dibuixos havien de figurar en aquesta reedició substituint les fotografies que representaven. La decisió crec que ha estat un encert perquè si bé les fotografies originals desapareixen (es poden veure en les altres edicions), es manté l'essència del disseny pedagògic de Sanchis i els peus de les il·lustracions, alhora que s'ofereix al lector un material sensible i artístic sobre la ciutat tamisat pels ulls i les mans de l'autor. He actualitzat els peus de les il·lustracions quan la informació proporcionada per Sanchis Guarner ha canviat o estava incompleta i, així mateix, quan la introducció d'un dibuix de Sanchis afectava el peu original.

El nou material gràfic

Aquesta edició és totalment diferent a les anteriors des del punt de vista de la maquetació general, molt més moderna, però també del contingut. Incorpora un text revisat, els dibuixos de Manuel Sanchis Guarner en substitució d'alguna de les més de sis-cents il·lustracions de l'edició original i hi integra nou material gràfic provinent de dos arxius diferents que conserven documentació associada amb el llibre i amb l'obra general del filòleg valencià. Per parlar-ne de la procedència, cal parlar dels dos arxius existents que reuneixen el llegat del professor.

A València, en concret a Biblioteca Valenciana, a Sant Miquel dels Reis, es conserva una part de l'arxiu personal de Manuel Sanchis Guarner i d'altres familiars propers com el seu oncle Josep Sanchis Sivera. En concret, hi ha vint-i-una caixes d'arxiu que van entrar en la institució l'any 2000 per adquisició als hereus. Hi ha molta documentació personal, laboral, docent, de gestió de béns i familiar (1931-1984), dietaris, retalls de premsa, poesies, notes de treball i de lectura, contractes, correspondència (1900-1981), fotografies (1889-1991), objectes personals i dibuixos. Aquests, que van de 1925 a 1980, són una trentena (els més antics, de quan Sanchis tenia 14 anys) i van servir com a comprovació fefaent de l'afició del professor pel disseny i la il·lustració i, per similitud, per a acceptar l'autoria de Sanchis dels dibuixos sobre València.

Pel que fa al material associat al llibre sobre la ciutat, trobem una rica documentació general referida, primer de tot, al seu interès per la història i geografia urbana. Són abundants les notícies conservades i els testimoniatges de conferències, xerrades o intervencions de l'autor prèvies al llibre relacionats amb alguna matèria

associada a la ciutat. D'altra banda, es conserven més d'una vintena de retalls de premsa publicats arran de la presentació del llibre sobre la ciutat el setembre de 1972. I per descomptat, els dos volums originals mecanografiats que poden considerar-se l'origen de l'edició de 1972. A més, hi figuren rebuts d'Arts Gràfiques Soler (1979) o el contracte editorial amb l'Ajuntament de València (1980) per a les successives edicions de *La ciutat de València*. Com podem veure, un ric material que, tanmateix, no fa referència a l'edició en si (excepte l'original en dos volums), sinó més aviat a les repercussions i els corol·laris editorials (reedicions) d'aquell llibre. Per a trobar documentació associada directament amb el procés de composició i edició del llibre de 1972 cal anar a Elx.

Tot i que l'existència de documents relacionats amb el professor Sanchis Guarner a Elx era coneguda pels seus biògrafs i deixebles (Cortes i Escartí, 2006 o Casanova, 2006), no era del domini públic, almenys no per a qui escriu, que aquella ciutat acollia una part fonamental de l'arxiu referit al procés de producció i publicació del llibre sobre la capital valenciana. Va ser durant una visita guiada a l'exposició de La Nau sobre Sanchis i el seu llibre que vaig realitzar el 2022 que, de manera casual, se'm va presentar la persona que podria aclarir aquest extrem: Anna Álvarez Fortes, documentalista municipal que treballa a la Biblioteca Pedro Ibarra d'Elx. Aquesta persona em va comentar l'existència a aquella ciutat d'un fons associat amb la figura de Sanchis que conservava documentació important relacionada amb el volum objecte d'homenatge. I quan el temps m'ho va permetre, em vaig desplaçar a Elx –visita que repetiria en altres ocasions– per conèixer de primera mà aquesta secció documental. Vull agrair l'amabilitat i professionalitat d'Anna Álvarez a l'hora d'estudiar aquest fons i de tenir-hi accés.

El Fons Sanchis Guarner forma part de les col·leccions custodiades en la Biblioteca Pedro Ibarra, que assumeix les funcions centrals de la xarxa de biblioteques municipals d'Elx i està ubicada, juntament amb l'arxiu municipal, en l'antic convent franciscà (després hospital), amb l'església annexa de Sant Josep i l'actual sala d'exposicions. El fons Sanchis Guarner està conformat per setanta-cinc caixes, amb documentació que arrenca el 1931 i que finalitza cap al 1981. L'arribada d'aquest material (que triplica en volum l'existent a la ciutat de València) a Elx fou complexa. Després de la defunció de Manuel Sanchis Guarner el 1981, una part del seu llegat, sembla que custodiat per Acció Cultural del País Valencià, va ser dipositada –juntament al conegut com a Arxiu de la Memòria–, a l'Ajuntament de València i, més tard, a la Universitat de Barcelona. No va ser fins el 1999 que aquest fons arribà a la ciutat d'Elx. Del fons complet, el material corresponent a Sanchis Guarner fou adquirit per l'Ajuntament d'Elx el 2004 i des d'aleshores forma part de la documentació històrica municipal. Les setanta-cinc caixes que el conformen disposen de signatures atorgades anteriorment a la seua arribada a Elx, però no n'hi havia un inventari apropiat, tasca que s'hagué de fer i es va finalitzar l'any 2023. Avui, el fons compta amb un inventari complet amb relació de registres per ordre topogràfic

segons la numeració que va ser atorgada als contenidors de la documentació abans d'arribar a Elx, amb la finalitat de mantenir la recerca feta fins ara. La descripció del fons recull informació sobre contingut, data de creació del document, dimensions i notes. En el moment d'escriure aquesta introducció, s'està duent a terme la digitalització completa del fons, la qual cosa en permetrà una consulta molt més segura i sostenible. Se'ns obri, amb aquest procés de digitalització, una altra possibilitat que algun deixeble directe del professor Sanchis Guarner ja va demanar fa uns quants anys (Casanova, 2006): la reintegració d'un fons que mai no s'hagué d'haver dividit. Les noves tecnologies de reproducció i emmagatzematge permeten, si les institucions així ho volen, que tant a Elx com a València es pugui consultar, de manera senzilla, el material complet d'una obra riquíssima i encara per explorar dedicada al País Valencià i a la nostra cultura i llengua.

Pel que fa a la documentació associada amb el llibre que trobem a Elx, hi destaquen les il·lustracions de tot tipus que Sanchis va preparar per a l'edició de 1972 i que conformen un fons heterogeni de retalls de revistes, targetes postals, làmines, reportatges de premsa, publicacions turístiques o històriques, fotografies en blanc i negre d'origen desconegut, negatius de clixés, fullets anunciadors d'exposicions, fotocòpies, etc. Tot aquest material es troba generalment classificat seguint els capítols de la publicació de 1972 o dins sobres amb el distintiu «Gráficas Soler». Per finalitzar, cal dir que s'hi conserven també les proves d'impremta de *La ciutat de València*, en concret, les galerades primeres, segones i terceres de l'edició original del Cercle de Belles Arts (1972), cartes de la impremta adreçades a l'autor i fins i tot diversos plecs, intonsos, d'alguns capítols del llibre.

El lector entendrà que, amb totes aquestes novetats (un text revisat, uns dibuixos inèdits fets per l'autor i el material de l'edició original) s'haja hagut de fer un treball de composició i edició nou que ha costat temps i esforços. Aquesta edició pot considerar-se corregida i, sobretot, renovada i millorada gràficament sense perdre la fidelitat al text original. Hi apareixen més d'un centenar de fotografies en color de peces directament demanades a les institucions dipositàries, uns cent-trenta dibuixos fets per la mà del mateix Sanchis, més de cent fotografies de llocs de la ciutat de València realitzades durant el 2023 i 2024 i que procuren mantenir la perspectiva de la fotografia original, imatges provinents dels arxius de València i d'Elx i, finalment, allà on no ha estat possible trobar una alternativa o s'oferia informació insubstituïble, s'han conservat les fotografies originals, escanejades del text o de l'arxiu d'Elx i millorades de manera digital.

Hem pres l'edició tercera, la de 1981, com a base per a l'actualització de les figures; una edició que ja comptava amb un aparell gràfic més extens que el de l'edició original de 1972.

Al remat una edició amb un format nou i materials nous per a una obra madura –que no envellida–, que va fer cinquanta anys el 2022 i que es rejoveneix amb aquesta edició i es posa a disposició de les noves generacions. Vull agrair la col·labo-

ració de les institucions implicades (Biblioteca Valenciana, Biblioteca Pedro Ibarra, Publicacions de la Universitat de València, Centre Cultural La Nau, Edicions Tres i Quatre i totes les institucions prestatàries), així com de les persones que ho han fet possible, especialment del fill i hereu de Sanchis, Manuel Sanchis-Guarner Cabanilles. Gràcies a totes elles tenim a les mans un clàssic renovat, un llibre que traspuja orgull i amor per la ciutat de València, que s'entronca en la llarga llista de cronistes, historiadors i geògrafs que, des de Beuter al segle XVI, han fet que, amb el seu treball, continue ben viva la memòria de la història i de la conformació de la geografia urbana de la capital dels i de les valencianes. Que així siga per molts anys més.

València, gener de 2024

Bibliografia citada

- BOIRA, J. V. (2022): *Sanchis Guarner, il·lustrador. Els dibuixos del llibre (1972) sobre la ciutat de València*, València, Universitat de València.
- CASANOVA, E. (2006): «Les altres veus de Manuel Sanchis Guarner: d'investigador a divulgador», a *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle xx*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 17-43.
- CORTES, S. i V. J. ESCARTÍ (eds.) (2006): «Presentació» a *Manuel Sanchis Guarner. Un humanista valencià del segle xx*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 9-13.
- FERRANDO, A. (2007): «L'obra completa de Manuel Sanchis Guarner», a Manuel Sanchis Guarner, *La ciutat de València. Síntesi d'Història i Geografia Urbana. Obra Completa I*, València, Editorial Tres i Quatre, pp. 9-31.
- FURIÓ, A. (2022): «La modernitat d'una obra capital: La ciutat de València de Manuel Sanchis Guarner», a *València 1972: cap a la Ciutat Monstre. 50 aniversari del llibre de Manuel Sanchis Guarner*, València, PUV, pp. 27-44.
- ROSSELLÓ, V. M. (2007): «Introducció» a Manuel Sanchis Guarner, *La ciutat de València. Síntesi d'Història i Geografia Urbana. Obra Completa I*, València, Editorial Tres i Quatre, pp. 33-56.
- ROSSELLÓ, V. M. (2023): «Comentaris als capítols del volum» a Manuel Sanchis Guarner, *El País Valencià. Estudis de Geografia, història i art. Obra Completa II*, València, Editorial Tres i Quatre / Institució Alfons el Magnànim.

El 1972, el professor Manuel Sanchis Guarner va publicar aquest llibre fonamental per a conèixer la història de València i per a estimar el patrimoni urbà de la capital valenciana. Mig segle després torna a eixir al carrer en una nova edició a cura de Josep Vicent Boira, amb continguts actualitzats i, sobretot, amb un renovat corpus gràfic. Fotografies a color, dibuixos inèdits de l'autor –que veuen per primera vegada la llum– i la reproducció millorada de les velles il·lustracions dels anys seixanta i setanta que ofereixen una visió desconeguda de la ciutat.

Aquest llibre canvià la percepció que fins al moment es tenia de la història, l'evolució urbana i el patrimoni de la capital i va obrir una etapa fructífera d'estudis avançats sobre arquitectura, arqueologia, geografia urbana, història, literatura i, fins i tot, cultura popular, festes i tradicions. L'obra permeté a molts habitants conèixer la història de la seua ciutat i va alertar dels greus perills que corria el patrimoni. Aquest llibre perviu com una peça essencial en el coneixement de València i de la seua geografia urbana i s'enriqueix amb la documentació inèdita d'una València dibuixada, i no sols narrada, per Sanchis Guarner. Una València que ens condueix des de la fundació romana el 138 aC fins als edificis modernistes, expressionistes o racionalistes de la València del segle XX com el Mercat Central o el Banc de València. Pel mig, desenes de dibuixos, mapes i imatges de tota mena que travessen els dos mil anys d'història d'una ciutat orgullosa del seu passat, arrelada al present i ambiciosa de futur.

MANUEL SANCHIS GUARNER (València, 1911-1981) fou un destacat filòleg i escriptor, format sota el mestratge de Menéndez Pidal. Els seus treballs van contribuir decisivament a la dignificació social de la llengua dels valencians i a despertar la consciència com a poble de la societat valenciana, però també va ser un enamorat de la ciutat de València, on havia nascut un 9 de setembre al carrer de l'Almoïna.